धयानन्दीटीकायां व्याख्यानुगमः

नं० १७०५-च

पत्राणि १८

प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणविरहेणेत्येवपाठः॥ तत्रापि॥ अनुमितिहेतुज्ञानविषयेत्यो व्याप्यघट
टित व्याप्याभाव वि नाप्यत्तत्ता नावच्छेदित व्याप्तौ

नपरामिति॥ उपाधित्वेनेत्यस्यपदे साध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वे नेत्यर्थः॥ कृत्स्नेति किं चित्पादिगतत्वैनैव दूषकत्वस्योक्तत्वाद संगतिरत आह॥ स्वव्यभिचारेणेति
व्यभिचारोन्नायकत्वेन व्यभिचारानुमित्युपधायकत्वेनेव॥ एवं चानुमानमात्रोच्छेदे व्यभिचारानुमितेरप्युच्छेदः॥ व्यभिचारानुमित्युपधायक व्यभिचार प्रति
योगित्वरूपेणोपाधित्वेन तस्य दोषत्वं नाय रुतइति मूलाभिप्रायः॥ मूले च साध्यव्यभिचारो स्यैव साध्यव्यतिरेक ज्ञान प्रतिबंधकतयेत्यर्थः॥ किं च्यादिति
प्रतिकूलतर्कैर्विघटेत्यर्थः॥ शास्त्रप्रसिद्ध्या स्वमतेन एतदनुक्तं मानाभावनवादह॥ परमतेनेदमिति॥ इदमप्रयोजकमनुमानं स्वमतेपि शाक्ते साधना
नुमानस्याप्रयोजकत्वमिति दर्शयति॥ वास्तवमिति रकेविशेषणं संवेदनेति॥ तदप्रयोजकानुमानं॥ तत्प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं एव॥ प्रतियोग्यसा
मानाधिकरण्यस्यानुमितिहेतुज्ञानविषयतानैयत्यो॥ प्रतियोगि सामानाधिकरण्यादितिपाठः॥ आदिनात द्भावग्रहः॥ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्या
दित्यपपाठः॥ नयत इत्यादि नासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वसमुच्चय॥ समवायाभावच्छिन्नवृत्ता च नावमादप सम्बन्धेनावच्छिन्नत्वंभावात द्विशेषणस्यावश्य

ना०

८५ कत्वादिति॥ उपाध्यायमतं निरस्यति॥ न चेति॥ तद्बुद्धीयस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहस्य विशेष्यतपदेनावावच्छिन्नायां वर्तत्वस्तादृशाभावस्तत्र
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य ग्रहस्तत्र स्वकबुद्धीयानुमितौ हेतुरित्यर्थः॥ तादृशाभावः॥ हेतुसमानाधिकरणाभावः॥ तदसत्त्वादिति॥ नीलघटत्वेन ज्ञाते
घटत्वेन पीतघटस्याभावज्ञानासत्त्वे तत्प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावमानाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वानां तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाग्रहणात्तत्त्वादित्यर्थः॥ व्याप्तिविशेषणेन॥ तत्र तत्प्रतियोगितावच्छे
दकत्वत्वेन॥ रूपान्तरेण॥ येन केनापि रूपेण॥ न च व्यापकताविसंयोगत्वादिना तद्व्यक्त्यादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
न तदभावज्ञानहेतुः सन्तानस्यैवेति वाच्यम्॥ इत्यापत्तिवारणाय वह्निव्याप्यवत्त्वे न प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिविशेषणप्रवेशनापति॥ उक्तक्रमकाले तादृशाभावच्छेदकत्वसा
मान्याभावस्य दुर्ग्रहत्वात्॥ वह्निव्याप्यवानयं वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरणाभाववैशिष्ट्यविरोधाभावापन्नतादृशापदार्थज्ञानरक्षार्थमुक्तं॥ न नीरसा

८६

जेति॥ तथा च वह्न्यभाववद्व्याप्यत्वे हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञाप्यमानत्वात् वह्नित्वावच्छिन्नाप्रतियोगित्वेन तदपरिग्रहात्॥ न प्रतियोगितावच्छे
ज्ञाना दकत्वात्तावद्वेनानुमितिरिति भावः॥ वह्नित्वइति॥ तथा च वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमसमानाधिकरणत्वेनाज्ञानाद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशानि। रवि
जात्यभावपरिग्रहः संभवत्येवेति भावः॥ उक्तरूपेण॥ वह्नित्वावच्छिन्नाप्रतियोगिताक धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताकत्वेनाज्ञानेऽपि यदा धूमस
मानाधिकरणाभावत्वेन वह्नित्वावच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वं ज्ञातं तदा तद्रूपेण वह्न्यभावव्याप्तिभ्रमे बाधकाभावान्नोक्तरूपेणतादृशाभाव
परिग्रह इत्यतो दोषान्तरमाह॥ धूमाधिकरणेत्यादि॥ अधिकरणान्तरोपस्थितौ तद्वह्न्यभाववद्व्याप्यत्वे हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञाप्यमानत्वस
नचादेतदधिकरणवृत्त्यभावत्वेन तत्त्वीयस्य भावप्रतिरदस्तु कं०२ केषांचिदधिकरणान्तरस्याज्ञाने निष्कृष्टनिरूपकतया नुपस्थिता वि
त्वर्थः॥ अधिकरणान्तरवह्न्यभावव्याप्तिधूमसमानाधिकरणत्वेनानुपस्थितावित्युक्ते बाधः॥ एकस्यैव घटादेस्तत्तदभाववद्व्याप्याधिकरणत्वसत्त्वे

६ दर्शितमनधिकरणे धूमसमानाधिकरणत्वेन ज्ञानदशायां धूमस्य ज्ञान॥ अनुमितिरानुपपत्त्यादनधिकरणतया पादासन्नत्वादावितिः॥ ताद्रूप्यप्रमोत्पादेपि धूम
समानाधिकरणैतद्वस्तुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकत्वभ्रमोत्पादेपि॥ न चाद्रूपाधिकरणेतन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निमान् धूम
समानाधिकरणधूमवान्पर्वत इति स्मरणात्मकात्परामर्शादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं॥ एतेनैतद्वृत्तिकरणेपरत्वासत्वेपि तदनुमितौ इष्टापत्तिरि
धिकरणांतरे नानुमित्यापादनेपक्षधर्मताज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः॥ न च पक्षेऽधिकरणांतरानुपपत्त्यावितिविकल्पसामान्यलक्षणाऽधिकरणे
तरवस्तुत्वस्यापि धूमसमानाधिकरणत्वेनापत्तिरिति संभवाच्च न हि विरुद्धं दृष्टादिरूपकल्पनकाशंका॥ न तु पर्वतादौ वह्नेः संदेहव्याप्तिपदग्रा ना
ह्यां एतन्महानसादावनुमिता विशेषापत्तिः॥ संदिग्धसाध्यवत्कत्वे चाधिकरणत्वे नाज्ञायमानत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वांतरादृष्टान्तावापत्ते श्रीराम
तद्वान्न प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमहानसेन नानुमितिरस्माहाय एवमिति॥ धूमवत्तिवह्निर्नास्ती भ्रमदशायामपि वह्न्यभावप्रतियोगित्वेन इ ६
ति कं

नरेषांतु वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन परिष्कारे धूमसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानानां वानतामनानानाकुकरूपेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेव
ह्नित्वे प्रकार इति मत्वाभिज्ञारदस्यायामप्यनुमित्यापत्तिरित्यर्थः॥ नकिं अनुकूलपत्तिक्षमदशायां धूमप्रतियोगिकत्वेन वह्निज्ञानावस्थापि ज्ञान सत्त्वनात्वेनकदेशमात्र
तियोगितानवच्छेदकत्वं वह्नित्वे दुर्वहमिति। वह्नित्वावच्छेदेनेति। यत्किंचिद्धूके धूमकत्वज्ञानेऽपि तद्वैशिष्ट्याय सामग्र्यासत्त्वना सत्वेनतादृशज्ञानवच्छेदकत्वनिर्णि
यासंज्ञवानसामग्र्यविरहेनापि धूमकत्वज्ञानभ्रमपयेनानुधावनं॥ अरे वह्निकेरत्नमानाझेत्यन्वयः॥ तादृशावच्छेदकत्वानां विशेषणावच्छिन्नत्वावच्छि
ज्ञानावच्छिन्नमात्रत्वानुमित्यापत्तिनैकासामानाधिकरण्ये नप्रतियोगिताय च्छेदकत्वातिरिक्तानवच्छेदप्रतियोगितानं तादृशावच्छेदकत्वानवज्ञा
नहेतुत्वोक्तौ तत्परिहारसंभवात्॥ विशेषणत्वावस्यजेन विशेषत्वादेरेव तादृशस्यावच्छेदकत्वादिति। तेषां॥ उपदर्शितद्विविधानाधानां॥ नतु
विषयानुगमप्यतद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ प्रमेयत्वेनतत्तत्सामग्र्यादापत्तिः प्रसंगात्पनोह्यागमे वानुपपत्तेः तद्धूमेनावेति॥ नतूपदिता

ष्यावच्छेदकत्वान्यग्रहावच्छिन्नं प्रतिविरोधित्वमुच्यते तदा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमकुर संगच्छते॥ प्रतियोग्यसामानाधिकर
णप्रतितिताहशाग्रहत्वस्य तत्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्॥ अपयत्कैचिद्रूपावच्छिन्नताहशाग्रहं प्रतिविरोधित्वं तदावह्नित्वेनाहशाभावच्छेदकंघ
टत्वमेतिसम्यक्ालंबनविशेष्यनिष्ठत्वाभाववद्वह्निकं वह्निमानितिज्ञानेऽतिप्रसंगइतिचेन्नैवं॥ वह्नित्वविशेष्यकत्वाद्रूपावच्छेदकत्वप्रकारताग्रहत्वघटकी
भूतविषयिताविच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वस्योक्तत्वात्॥ नचैतिहि प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वप्रकारकवह्निविशेष्यकग्रहत्वघटकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकवह्निविशेष्यकग्रहत्वंनतु
ग्रहत्वप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकमितिनोक्तदोषः॥ द्रव्यंनास्तीतिज्ञानेपिवीयव्यत्वरिप्तिज्ञानोदयादाह॥ सामान्यप्रतीतेति॥ सामान्यप्रति
तापाविशेषवत्ताबुद्धिरित्यर्थः॥ सामान्यप्रतीतित्वं च प्रतियोगिव्यधिकरणेन द्रव्यंनास्तीतिज्ञानेत्विद्रव्यत्वेनापि घटोस्तीतिबोधेनानुपपन्नोतः

देवानुगतत्वेन घटकयति॥ सत्यं हीति॥ नीलो घटो नास्तीति प्रतीतेर्ना लोनास्ति घटो नास्तीति नीलो घटो नास्तीति प्रतीतिपर्यन्तमपि प्रत्यक्षाभावगम्येत्यपि विरोधीति भावः॥ एव
तैतत्कस्येति॥ तदग्निमेत्येति॥ प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धि विशिष्टत्वं प्रत्यायकत्वेन प्रतियोगिता॥ अत एव नीलादिस्यामादिविशेषितत्वेन हेतुताद्व॥
अन्योन्येति॥ नन्वेवमवच्छेदकतानादिव्याप्यबोधस्याप्युपसंग्रहवृत्तितयाप्येतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकप्रमद्वत्त्वघटनाम्लानिर्वचनीयत्वानिरूपकधर्मभाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन पक्षे विशेषणतानिरूपिताज्ञानप्रकारतानिरूपित साध्यतावच्छेदकनिष्ठ विशेष्यताशालित्वरूपत्वेन घटितंच कत्व
स्यपि च दूषणम्॥ तर्हि तादृशविषयितानिरूपकधर्मितातादृशावच्छेदकत्वं तादृशावच्छेदकत्वं चेत्ति तदर्थं कृत्वा अन्योन्याभावाभावबोधस्य तः
व्याप्यत्वविशिष्टस्य तेन तादृशाभावप्रकारतानिरूपितानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविशेष्यतात्कं तत्र व्याप्यप्रकारतानिरूपितेति नातिप्रसंगः॥ यत्तु सा
ध्यतावच्छेदकनिष्ठ विशेष्यतानिरूपित यदन्याय प्रकारत्वं प्रतियोगितान्यसंबन्धेनाकिंचित्प्रकारतानवच्छिन्नं तदवच्छिन्नाप्रतिबन्धकत्वं विवक्षणम्

न०
८६ त्तरभावप्रसक्तिनिरासः॥ अथ हेतुप्रतियोगिताव्यापकसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारतावच्छिन्नस्यैव प्रकारकज्ञानस्य साध्याभावप्रयोजकनिष्ठविशेष्यतावन्निरूपितत्वप्रति
८९ बन्धकतावच्छेदकत्वादिति। तदसत्॥ तादृशाभावच्छेदकत्वव्यापकाभाववद्वृत्तित्वमिति [illegible]ति प्रसंगादिति। न तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वेन साध्यतायां तादृशाव्याप्तावच्छेदकविशेषणकप्रतियोग्यसमानाधिकरण[illegible]समानाधि
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदक धूममात्रविशिष्टा कथं तद्विरोधित्वेन तादृशज्ञानस्यानुगमः स्यात् आह। हेत्वाभासश्चेति। तादृशस्याऽऽहार्यज्ञा
विषय नस्याप्रसिद्धत्वात् द्विपर्यकत्वरूपविरोधित्वेनानुगमः प्रतिभाव॥ न च वह्न्यभावे तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानं तद्विपर्ययकं तद्विरोधि च एव विषय
ह्नौ तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति विज्ञानं न वत्नोति ततोपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नमाभावो नित्यत्वमित्यापत्तिरिति
वाच्यं॥ तादृशसाध्यतावच्छेदकविशेषणकं यद्विरोधि ज्ञानं तद्भिन्नहेतुत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ नन्वेवं वह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञा

श्रीराम
८६

त्वेतोनुमितिः स्यादत आह ॥ यदि चेति ॥ वह्निना समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं ग्रह ।

हस्यापि तादृशग्रहविरोधित्वान्नौवक्तुं तस्मादृशग्रहादनुमितिर्भवत्येव ॥ ननु एवं केवलान्वयिसंबंधग्रहणादेवानुमितेरेकदेशिनां समयतेत्याशयेन यदि
चेत्युक्तं ॥ तादृशावच्छेदकत्वेति ॥ समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वमित्यर्थः ॥ तेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववृत्तिदलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकता
धानामपि तादृशग्रहस्य निरासः ॥ न चैवं वह्नित्वसमानाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं चेति समूहालम्बनात्मकग्रहस्यासंग्रह इति वा
च्यं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रह[illegible] विरोधितानवच्छेदकं सत् यत्प्रतियोगिकसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवि
रोधितावच्छेदकं तदवच्छिन्नस्योक्तसमूहालम्बनसाधारण्यात् न चैवमपि वह्नित्वधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निसमानाधिकरणधूम
वानिति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति वाच्यं ॥ तादृशविरोधितावच्छेदकीभूता वह्नित्वस्य विषयतातन्निरूप्यप्रकारतावह्निविषयितातन्निरूपितायाः समानाधिकरणपवि
षयितातन्निरूपितपक्षहेतुमत्तावगाहित्वेन रूपेण हेतुत्वस्योक्तत्वात् ॥ समूहालम्बने तु तादृशानवच्छेदकवह्नित्वविषयितानिरूपिता न वह्निःसमानाधिकरण

न०
६
१०

प्रतियोगित्वेन विषयतेति नाति प्रसंग ॥ स्वरूपसम्बन्धेति ॥ अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे करणा स्वतन्त्रज्ञानानुगमाभावस्तद्धि भूयस्तावच्छेदकत्व एव विशेषणं न तु व्याप्ति
लक्षणे ऽव्याप्तिवारणाय अत्यन्ताभावत्वे लक्षण्या दिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति तिनाव ॥ न च व्याप्यत्वम् स्वात्माश्रयत्वादि विशेषणं तरस्यत्वे
दोषः ॥ प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य वेति ॥ अस्य तात्पर्यम् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वं येन रूपेण तेन प्रतियोगिकरणाभावस्य प्रवे
शात् रूपं भवितिनाव ॥ नाद्य इत्याह ॥ न चैति ॥ तद्वत्तादात्म्याति रिक्त संबन्धानवच्छिन्नतया साध्यवत संबन्धेतरेण हेतुमान्निष्ठ भेद प्रतियो
गित्वादितिनाव ॥ न च मम यापेन वह्निमद्भेदस्य धूमसमानाधिकरणत्वासाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविरहा
वच्छेदकत्वेन कृपमेतदपि तिनाव ॥ तथापि वैयधिकरण्यादिना वह्नित्वस्यापि तादृशसाध्यतावच्छेदक प्रतियोगितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकता घटक
त्वात् साध्यावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नत्वस्य कत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य चावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगितायां निवेशो न गौरवादिति ॥ यथाकु श्रीराम
६०

तेति॥ स्वरूपतास्वावच्छिन्नाभावभिन्निष्ठत्वाविशेषणताविशेषादिगर्भितां प्रतियोगिताऽवच्छेदकं एतावेदर प्रवेशात् गुरुतो लाघवमिति॥ अत्र रीतिस्वारस्यं यद्यपि नैकमतं॥ स्वा

नुगतिकत्वादिति॥ तथापि प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति भावः॥ इन्द्रियेति॥ अयमाशयः तरत्वघटितं न तत्प्रविष्टत्वेन कथितावच्छेदकमिति भावः॥ यत्कृपदूपान्वयिनोरिति पाठः॥ अन्ये चाविरोधि

च॥ ते त्वेन स्वतंत्रं वा आकारमन्यः पाठः यद्रूपेण साध्यतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नसाध्यवत्त्वं न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्नाभावप्रसक्तत्वं तदा बुद्धिप्र॰ स्व

त्वतायां व्याप्तावघटितत्वाद्विभुद्भूपः॥ साध्येति॥ साध्यतद्व्याप्यसामान्ययोरन्यतरस्य॥ तादृशसामानाधिकरण्यग्रहस्य॥ कथंचिदिति॥ अभावतादात्म्येन न्यायः

नावच्छसाध्यस्य साध्यवतः॥ तादृशप्रतियोगिता सत्त्वे चेनारोपेण सत्त्वः व्यतिरेकिणि॥ तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञाने प्रमात्मकत्वस्य विरुद्ध नवक

न प्रसक्तत्वे सौ परतन्त्रः केवलान्वयित्वे वा तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानस्य विप्रमात्मकत्वस्य नवतो॰ कमितिभावः॥ तत्रैव स्येति॥ चिन्ताबीजं च यद्वत्त्वं

रननुगमनो कम्तृत्वे लोकयोरनुगमः एवं साध्यभेदसाध्यवद्भेदसामानाधिकरण्यग्रहे इति प्रसंगः न तत्साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वस्य विषयतावच्छेदकरूपेण

ती दमु

न्या०
८१
५१

तत्सामानाधिकरण्याभावात् यद्रूपावच्छिन्नं तादृशविवक्षणीयं तथा च व्याप्तिपदस्य वर्त्तिर्विरोधित्वादिकं नन्निरूपणीयम् इति तदाप्रसङ्गेव व्याप्तिहेतुसमानाधि
करणात्यन्ताभाव प्रति योगितानवच्छेदकत्वादिरूप इत्यस्मिन् नते यात्रकारे केवलाव्याप्यत्ताभाव न घटितत्वादिरूपं प्रतिविरोधित्वात् सत्त्वादिनानुगमः
सम्भवतीति ॥ अत एव विषयानुगमस्त्वेकं ज्ञानानुगमं परित्यज्य तादृशव्यभिचारज्ञान मेवानुगमय्य व्याप्तिज्ञान मङ्गीकृतमिति ॥ साध्याभाववदवृत्तिके उ
त्यादि नोपपद्यत इति ॥ तथा च तादृशसमूहालम्बनरूपस्य हि विरोधित्वेनानुगमः इति भावः ॥ अत्यन्ताभाव घटितानां च चेत् सा व्याप्यत्ताभाववद्व
त्तित्वस्यैव अन्योन्याभावघटितानां चैव सा व्यवहत्या वृत्तित्वज्ञानस्यैव सा अबाधहेतुत्वमिति ॥ केवलान्वयिस्थले तु स्वरूपं व स्वसमानाधिकरणमनु
मृत्याह ॥ साध्याभाववदवृत्तित्वेति ॥ केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या व्याप्त्यैतद्रूपस्य तत्र प्रसिद्धिरिति ॥ स्वरूपवत्वं तर:प्रसिद्ध्या ॥ ननु धूम
व्यापकवह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकेनाद्यप्रसिद्धेः कथमनुगमस्तत्राह ॥ अभिन्नमिति ॥ प्रागेव व्याख्यातं चैतत् ॥ न चैवं व्याख्या श्रीराम
८१

वेति तत्राह

नेऽन्योन्याभावस्य नैगेयासंगतेरित्यत[illegible]॥ गंधवत्त्वेति॥ उपलक्षणमेतत्। इदं चान्योन्याभावस्याभावान्तर्गतत्वे व्याप्तिप्रतिपादकम्। उपलक्षणपरत्वे बीजं
दर्शयति॥ यद्यप्येतीति॥ विशेषणविशेष्यभावस्यैवाव्यावृत्तत्वात् फलकत्वादिति भावः॥ इदानीं ... रसबाधकत्वप्रतिपत्तौ अन्योन्याभावघटितत्वं ... ज्ञानाद ... मिति सानुमानविक नी
येनेद्रियसंनिकर्षादि[illegible]विषयकत्वमिति भावः कथ्यते॥ अनुमितत्वस्य हेतुसाध्याभावघटितव्याप्तिज्ञानादनुमितिरीतिनुमानज्ञानात्वावच्छेदकज्ञानस्यैवेति तद्यनोहि
तुल्यकल्पनमुचितं समूहालंबनात्मकव्याप्तिचारधीविरोधित्वेन हेतुकत्वकल्पने[illegible]विषयकसाध्यसमूहालंबनव्यापकविरोधिघटितत्वावच्छेदकप्रतिरोधत्वविरहे
कुत्वापत्तेः॥ न च तावन्मात्रविषयकसमूहालंबने व्यभिचारः॥ तत्प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वविशिष्टविरोधित्वान्नस्य व्यभिचारहेतुत्वं साध्यसाधकत्वावच्छिन्नविरोधित्वं तस्यानिवेशे पुनरविरुद्धः॥ न च सामान्यतावच्छेदकेन साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नसाध्यवत्त्वेऽप्यवच्छेदकतासंबन्धेन तावत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाव्याप्तिर्वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया जित्वेनानुग

मानोक्तदोषइतिवाच्यं।सपक्षसत्तिसमूहालंबनपर्येतानुधावनमेवपर्य्यवसानाद्भवानाद्यराव्याप्तिग्रहानुपपन्यतस्त्वेनैवाहेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्।नचएतदपि
ऽमतरत्वघटकत्वेनदोषः।फलस्यस्वविशेषणतिविशेष्यसामान्येविनिगमनाविरहएगोरवेणानुत्ताहसामान्यतस्त्वघटकस्वपरप्राति [illegible] कत्वेणावलाघवात्तत्र
धमोपक्षितत्वाद्धेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्।विशिष्टाविशिष्टकल्पाभिप्रायज्ञप्यानुमितपक्षरोधेनकार्यलाघवेदकसकोपस्यस्वस्तैसम्भवत्वादिति।नचैवमनुपा
धेरसिद्धपक्षोपलत्वेनेत्यादिमूलसमानाधिकरणस्यपक्षानुसरणेवसात्यपि चैमात्।व्यभिचारस्यानस्वस्मात्।सत्साध्य।किंचिदुनाधनम्यधारहल्पविरो
ध्यविषयत्वात्।व्याप्यतावच्छेदकव्याप्यविषयकत्वादित्यर्थः।नत्वेतेनोपाधेर्नामन्तकरणविरोधित्वेपिहेत्वाभासत्वंनकुतइत्यतआह।जलस्येवेति
सत्कात्।व्याप्यत्वावच्छेदकव्याप्यतरोगपितपदेनविवक्षितघनमुदासः।जैनौपाधिकत्वज्ञानेचनव्याप्तिधीहेतुरितिमूलस्यार्थः।इति।धिकलक्षेयपदमु श्रीराम
ता।किमनुवर्ततितितिरूपाचितन्यस्यज्ञानेनेति।तथाचोपाधिकत्वज्ञानस्यव्याप्तिधीहेतुत्वेपि।उपाधेरिति।अनुमितिसत्कारणज्ञानस्यभासांदेदविरोधि ८२

घं

प्रतियोगित्रितं पद्वत्वाधिकरणं तद्वृत्यन्योन्याभावत्वायुक्तः संयोगाद्व्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः तत्र द्रव्यत्वाधिकरणस्य द्रव्यस्य संयोगिरूप ३

त्वादित्यभावः॥ इत्यपूर्वमित्यादि॥ इदं चिन्त्यं तत्राह॥ चेदिति॥ नु समानाधिकरणान्याधिकरणमधिकं वच्यमाणायत्तद्व चैयाम्यस्त्वयः॥ संयोगाद्॥ अन्योन्याभाव इत्यादिना॥ त
द्वृत्तिलक्षणस्य॥ अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य॥ असंभवापत्तिरिति॥ संयोगसत्वादि साध्ये संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ता गुणान्तरवच्छेदकत्वविसंयोगि रूपव
तियोगपर्यन्तैव वाच्यानां नाप्रसिद्धदोषादि नेद प्रतियोगितावच्छेदकं संयोगवत्वमित्यत्राव्याप्तिरित्यर्थः॥ प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद॥ तथा चोक्तघटाभावविशिष्टत्वाभावप्र
कव्यनियमित्यर्थोऽतिप्रसङ्गवारणाय प्रतियोगिवृत्ति हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गुणवत्वं तावत्सर्वव्यतिरिक्तत्व तादृशान्या
न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपवत्वे यत्साध्यतावच्छेदकमित्येतावत्पर्यन्तस्यान्तर्भावेन क्लृप्तत्वेन व्याप्तिघटकत्वेन मादाय संयोगसत्तादि संयोगीस
त्वादित्यत्र नातिव्याप्तिरिति वाच्यं यत्र यावच्छेदकत्वं यदि साध्यतावच्छेदक सर्वव्येन तदा संयोगेन सत्ताया मव्याप्तिः प्रतियोगिवत्तेरन्योन्याभाव
स्य संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्रसिद्धेः प्रतियोगिवृत्तिपदवैयर्थ्याद्याः प्रत्येकं न सर्वत्रेन विशेषणान्तविशेषणं तदा सुतरां प्रतियोगिवृत्तिप

ना० ६३

६३

३ सन्नायाः सामानाधिकरण्याभावात् व्याप्तिरिति भावः॥ न तु स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतानवच्छेदकरूपा

दमिति। तस्माल्लघुगुरुसाधारणस्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकमिति मतेनेदं पदविचारः॥ व्यापकत्वमिति। तत्प्रतियोग्यवृत्तित्वादेरप्रवेशादिति भावः॥ स्वव्यापकेति॥ [illegible]

तु स्वव्यापकं यस्य साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ अत्रान्योन्याभावघटितं व्यापकत्वं तु न यत्र नित्यत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं संबन्धघटकं [illegible] भावयति

भावः॥ स्वव्यापकतावच्छेदकेति॥ स्वं साध्यं॥ संयोगसत्त्वादिसाध्ये तु संयोगव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावेन समं सामानाधिकरण्यमिति [illegible]

स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन समं सामानाधिकरण्यं लघुतरमित्युक्त एवाह तादृशे

रूपावच्छिन्नेति। तादृशस्वव्यापकतावच्छेदकं द्रव्यत्वं च [illegible] नेन रूपेण व्यापकः [illegible] मेव चैतेनाव्याप्तिमिति ज्ञेयं॥ अन्योन्याभावस्य

दैशिकमव्याप्यवृत्तित्वं अनभ्युपगम्य [illegible] तीति भावः [illegible] कालिकमव्याप्यवृत्तित्वमभ्युपगच्छतां मतेन [illegible] नं मते संयो

गाभावसाध्यके स्वव्यापकसंयोगसामानाधिकरण्यरूपलक्षणमक्षतं [illegible] व्याप्तिमाह॥ सत्त्वादि॥ इदं [illegible] विषयः संस्कारविशेषः

मत

श्रीराम ६३

३

६

योगावाच्छिन्नादित्यादविन्यर्थः॥ तत्र समन्तेकद्वाधकाधीनत्वेन संस्कारस्याप्युपेक्षणीयः सत्वेन सार्वत्रिकत्वनियमात्॥ तत्सद्भावेनेति॥ निश्चयज्ञानविषयतायाः सर्वदेवसत्वज्ञाने
ति॥ तस्य च प्रत्ययकाजावप्रदेन व्योमादावनावस्यसत्वात्प्रतियोगिवै यधिकरणाय दिति न तस्य व्यक्तेः प्रसाध्यसामानाधिकरण्यरूपत्वे कृणं तत्र व्यापकस्याप्यवच्छेदे
केवलान्वयि प्रतरस्यापत्ताचाप्रसिद्ध्या बोक्तजक्रमसिन्नासाप्रसिद्धिति नावः॥ न ननु तत्व्याप्यव्यापकस्याका नत्रानावस्यान्नोवेद्। कार्ये हेतुसामानाधिकरण्यान्ना
वसत्वान्नाव्याप्तिरितिवाच्यं॥ आकारा॥ नावस्यकेवलान्वयित्वेन हेतुसत्वस्य स्वयं स्थापनीयत्वादिति॥ सर्वसाधारणत्वलक्षणोत्तरमाशङ्कते॥ स्वेतेति॥
स्वं हेतु॥ धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवद्भेदस्याधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितादित्याप्तिरतो यत्किंचिदिति॥ स्वाधिकरणेत्यत्र किंचिद कत्वा
क्रमवृत्तिधमावच्छिन्नेत्युपपदाः। वह्निमान्धूमादित्यत्र हि त्वाधिकरण। तत्पर्वतावृत्ति महानसावृत्ति स्वदवच्छिन्नप्रतियोगिताकोवह्निमद्भेदोपाप्रसक्त्याहः न
न्विदं संयोगि गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यत्राव्याप्तिविशिष्टस्यानतिरेकादतत्राह॥ तद्भेति॥ तद्धर्मी हेतुताव च्छेदको धर्मः॥ रासनादिसाधारणावारणा
न्धूमवि शिष्टत्वमिति॥ महाकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यादौ च यत्किंचित्यामकसंयोगेन गगनादि भेदहेतवादसाप्रसिद्धइति नाव्याप्तिः सुगमं इति॥ सतिस्य

न्या०
८४

३ सन्ना

स्यमत्के विसंवादकत्वात् गुणत्वपर्यंतानुधावनेस्यस्वरूपस बधा: काजिकधिरूषणताविशेष: तादृशेनेदप्रसिद्धि:॥ अतीततत्तव्यक्तिमद्भेदस्येवताद्दशस्य
प्रसिद्धत्वात् सालिमदिति॥ मेयत्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिसमवेतधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोन्नद्व्यक्तिमद्भेदः
देवेदिदस्तन्मूलियोगिताचनद्व्यक्तिमत्वेनावच्छिन्नघटेद्व्यक्तिमूल्यमेमयत्वेसमवेताघमसिध्याद्व्यक्तिमत्वावच्छिन्नाभावस्यासम्भवादितिभाव: नचस्याधिकरण किंतु धटा
याकिंचिद्व्यक्तौयेनयेनसंबंधेनघटस्यवर्तमानत्वंतेनतेनसंबंधेनवृत्तत्वेनकिंचित्धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वापत्तौदोषद्वयस्याविनावतार:
स्यध्वावेनगुणत्वंवद्भेदस्यद्व्यक्तिमद्भेदस्यवस्वाधिकरणीभूतस्यदसामान्यादेर्वृत्तिताघ्नित्याधिकसंबंधेनसद्भावेनप्रतियोगिताकत्वादितिवाच्यं
स्यमात्माद्यानादित्यत्रकालिकसंबंधेनात्मवद्भेदस्यापिताद्दशत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनान्वयस्याव्याप्ते: साध्यतावच्छेदकसंबंधेनतत्र
तियोगितावच्छेदकसंबन्धेनवृत्तत्वविवक्षणेचकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यादावप्रसिद्धिरिति॥ एतेनसाहाविमयस्यानिवचनेन॥ प्रत्याधिस्याहि
ग्रहद्वयपि:॥ व्याख्यात:॥ दुर्वचनतयाव्याख्यात:॥ नसम्यक्तात्पर्यं:॥ एवंअन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे॥ अव्याप्यकेनवृत्ति॥ संयोगानधिकरणत्वस्यप्रत्यया श्रीराम
८४

प्रवर्त्तेदेन हृदयेपि सत्वादिति तावत्॥ स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तावृत्तीति॥ न च स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिपर्वतत्वावच्छिन्नसाध्यवह्निप्रतियोगिकस्य वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रति
योगितावच्छेदकत्वात् वह्नित्वस्य वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम्॥ स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वस्य तदर्थत्वात्॥ एत
स्य च गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावान् ज्ञातेस्मिन्नादौ नाव्याप्तिः स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्ति प्रतियोगिताकेस्मिन्नोक्तं च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटत्वाभावस्याप्रसिद्ध
त्वमप्यत्वाप्यत्वयवास्य तावन्निरुक्तया तादृशाभावाप्रसिद्धिरपीति॥ एवमिति॥ यत्किंचित्सत्वविशेषसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा ऽवच्छिन्नत्वेन वर्णेण रूपर्थः॥ गुणः स्वपदत्वादिति
साध्यसामानाधिकरण्येन हेतुत्वमपि यत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन निवेशणं व्यापकताजद्गुणस्यैकेव जन्यमानिप्रसक्तिः इतरव्यावृत्तौ एतस्त्वपदान्यतरत्ववान् स्वपद
दत्वादिस्वप्रतिव्याप्तिर्विधेयापयाभ्युपेत्य स्वेत्वे गुणत्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यापन्नावच्छिन्नत्वव्याप्तिरिति भावः॥ स्वप्रतियोगिनिष्ठा चेयमवृत्ति॥ साध्यतावच्छेदक
संबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानि धूमाचेयन्वबोधंते न गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञातेस्मिन्नादौ च नाव्याप्तिः॥ तादृशनिरूपकत्वं व्याप्यवृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वा

ग्र०
८५

९५

साधेदोषमाह । उत्पन्नेति । तत्कालेवृत्तेन संयोगनिष्ठाधेयत्वनिरूपकः । प्रत्येयपरयत्वादिनसंयोगनिष्ठाधेयत्वनिरूपकमिति प्रतीतेर्विवादग्रस्तत्वादाह । उष्णामरति । सत्वे
दोषमाह । कालपरिमाणेति । कालिकसंबंधेन घटादौ साध्यइतिशेषः । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वर्भतिमोक्तिविषयाधेयत्वनिरूपकत्वेऽपि च स्वाधिकरणत्वस्यैतावता
प्रसिद्धत्वात् । दृष्टिमन्नमाचष्टेऽपि महाकालाधेयत्वात् परत्वेऽप्याधेयत्वाभावानादिति । प्रत्यक्षपूर्वाधेयत्वनिरूपकस्याधिकाल्पस्यान्याप्ये दैनंदिनाधेयत्वनिरूप
कत्वादव्याप्तिरितिव्याख्यानं तदसत् । उत्पत्तिकालेति । अद्दिनातकालेऽधिपादौ न द्रव्यत्वकुः कानुत्पादाभावादिति । यावत्साध्यव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापकसाध्यक
त्वात्मनाव्याप्तिरितिव्याख्यानं तदपि नावद्यमिति । स्वसमानाधि
करणेत्यत्र भावः । अध्यापिकत्वं क्रमेण सिद्धान्तयति । साध्यत्वादिना । प्रथमे इत्यादि अत्रैव शोभावादाह स्वसमानेति । संहेतुजन्य यत्र यदव्यापकत्वेन व्याख्याता लाघवादन्यदाह । स्वसमानाधि
करोतीति । स्वहेतुः इत्यनुगणकर्मा स्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिसारः । यद्रूपावच्छिन्नेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तत्पदैः । सर्वे स्वस्य व्यापकत्वाद् अन्यस्य तु स्वेचला घ्याहेति
प्रतियोगिकाधेयत्वं चानुगम्याह । साध्यसामानाधिकरण्येति । यद्यपि स्वसामानाधिकरण्यव्यापकत्वेऽवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यकत्वमेव वक्तुमर्हतीति । तथापि हेतोर्नाद्यदासा श्रीराम
८५

ध्यसामानाधिकरण्यत्वस्य संबंधः स्ववत्त्वस्यावच्छेदकत्वप्रतियोगिव्यापकतानिरूपितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वरूपः अन्यथैवाव्यवसायापत्तिर्गौरवं। तादृशसामानाधिक
रण्यत्वं ज्ञानवत्त्वकत्वमित्यत्र तादृशाज्ञानवत्त्वस्य हेतोः संबंधः स्वनिरूपकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिकत्वमिति ज्ञानमेव व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यत्वान्योन्या
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तत्सामानाधिकरण्यस्य ज्ञानैकाधिकरणत्वात् तस्तत्र तत्सामानाधिकरण्यत्व सामानाधिकरण्यात्मता भावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वादिरूपं तद्घटकं। तथा च सामानाधिकरण्यत्वादि प्रवेशाद् इति गौरवम् अतोऽभाव स्वरूपवत्त्वाद् अन्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव व्यापकत्वम्
कुलम् अतो ध्वेवम्। इति ध्यानम् इति मन्तव्यं। तादृशाव्यापकतावच्छेदक स्वसामानाधिकरण्य सामान्याभावत्वकत्वम् इत्यपेतानाभाव घटितव्यापकत्वान्निप्राये(?)णा
न्योन्याभावघटितव्यापकत्व प्रवेशोऽतु तादृशाव्यापकत्व स्वसामानाधिकरण्य सामान्याभावकत्वं तद्धो घटताव(?)च्छेदकेत्यादि मम बोधनसाध्यतायां वह्निमान् धू
मादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदक संबंधेनेति। वह्निमान् धूमादित्यत्र संबंधतो साध्यसामानाधिकरणाभाववतो धूमानपवस्तु(?)रूपस्य धूम सामानाधि

न० ८६

करणपसत्वान्तमव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेति द्रव्यसत्वादित्यादौ सा द्रव्यादिकं सोऽसंबद्ध सामान्येनावच्छेदकतानादौ हेतुसामान्येनाकरणकरणस
सत्वादिति व्याप्तिवारणाय केवलत्वादि ॥ एकत्वस्या उन नुगतलादाह ॥ विशेषणतावि शेषणेनेति ॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ श्रीः॥ ॥ [redacted] ॥श्रीः॥ [redacted] ॥ ॥श्रीः॥ ॥

२५००

श्रीराम
८६